

Συνέδριο στη μνήμη των Καθηγητών Δημήτρη Τσάτσου και Γιώργου Παπαδημητρίου

«Η Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία και η Ελληνική Πολιτεία»

Θεσσαλονίκη, 20-21 Φεβρουαρίου 2015

Νομική Σχολή και Έδρα Jean Monnet, ΑΠΘ και Όμιλος «Αριστόβουλος Μάνεσης»

με τη συνδρομή ΔΣΘ και ΕΒΕΘ

ΑΛΛΑΓΗ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΟΣ

Η πρόκληση μιας νέας συνταγματικής οργάνωσης

σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο

Γιώργος Χ. Σωτηρέλης
καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου
στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Είναι αναμφισβήτητο ότι τα τελευταία χρόνια η χώρα μας αλλά και η Ευρωπαϊκή Ένωση, γενικότερα, βρέθηκαν αντιμέτωπες με μια πρωτοφανή κρίση που συντάραξε συνθέμελα όλες τις παραδοχές και όλες τις βεβαιότητες που σφράγισαν, τις προηγούμενες δεκαετίες, τόσο την ελληνική όσο και την ευρωπαϊκή πραγματικότητα.

Είναι επίσης αναμφίβολο ότι η πλέον προφανής και έκδηλη πλευρά της κρίσης είναι η οικονομική. Η πρωτοφανής ύφεση των τελευταίων χρόνων οδήγησε σε ραγδαία χειροτέρευση των συνθηκών διαβίωσης όλων σχεδόν των ευρωπαϊκών λαών, και ιδίως του νότου, ενώ ο δικός μας, λόγω και των ιδιαίτερων οικονομικών μας παθογενειών, είναι μακράν το πιο κραυγαλέο θύμα αυτής της κρίσης.

Ωστόσο, η οικονομική κρίση δεν είναι παρά μόνον η ορατή πλευρά του παγόβουνου. Πίσω από αυτήν σοβεί μια άλλη κρίση, εντονότερη και ίσως σημαντικότερη, τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε εθνικό επίπεδο.

Πρόκειται προεχόντως για την δομική κρίση του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, καθώς οι θεσμικές και λειτουργικές ατέλειες της Ευρωζώνης όχι μόνο ανατροφοδοτούν και μεγεθύνουν τα οικονομικά προβλήματα αλλά και αναδεικνύουν ανάγλυφα την εγγενώς ελλειμματική και καταφανώς ατελέσφορη, υπό τις παρούσες συνθήκες, συνταγματική

οργάνωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί μέσω αργόσυρτων διαδικασιών και αμύχανων, ενίοτε δε και αντικρουόμενων, θεσμικών πολιτικών.

Παράλληλα, όμως, η κρίση φαίνεται να αγγίζει πλέον και τη συνταγματική τάξη της χώρας μας, η οποία κατά την περίοδο της κρίσης έδειξε να αποτελεί και η ίδια, πλέον, μέρος του προβλήματος, καθώς δεν μπόρεσε να αποτρέψει κραυγαλέες παρεκτροπές του πολιτικού συστήματος, ενώ παρουσίασε και εμφανή σημεία κόπωσης, καθώς και έκδηλες αδυναμίες και υστερήσεις.

Πέρα λοιπόν από το ζήτημα της οικονομικής κρίσης καθεαυτό, το μεγάλο ερώτημα που τίθεται πλέον, κατά την άποψή μου, είναι το ακόλουθο: μήπως ήρθε η ώρα να υιοθετηθούν ριζικές θεσμικές λύσεις, αντί των μεσοβέζικων λογικών και πολιτικών, που έχουν επικρατήσει έως τώρα, με αμφίβολα αν όχι ανύπαρκτα αποτελέσματα; Ή, για να το πούμε αλλιώς: μήπως ήρθε η ώρα για αλλαγή παραδείγματος στην συνταγματική οργάνωση τόσο της Ευρώπης όσο και της χώρας μας;

Ας δούμε όμως το ερώτημα αυτό πιο συγκεκριμένα:

I. Η Αλλαγή Παραδείγματος ως όρος για την πραγμάτωση του ευρωπαϊκού ενοποιητικού εγχειρήματος

Τα εγγενή ελλείμματα και τα δομικά προβλήματα στο συνταγματικό οικοδόμημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι λίγο πολύ γνωστά, συνδέονται εν πολλοίς με την σχέση δημοκρατίας και ευρωπαϊκής ενοποίησης¹ και έχουν αναλυθεί σε βάθος από τους δύο τιμώμενους με το Συνέδριο αείμνηστους συναδέλφους².

---

¹ Βλ. ενδεικτικά Γ. Σωτηρέλη, Σύνταγμα και Δημοκρατία στην εποχή της «παγκοσμιοποίησης», εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σ. 90 επ. και τις εκεί παραπομπές.

² Πράγματι, τόσο ο **Δημήτρης Τσάτσος** όσο και ο **Γιώργος Παπαδημητρίου** ασχολήθηκαν συστηματικά και σε βάθος με όλα τα κρίσιμα ζητήματα που συνδέονται με την ευρωπαϊκή ενοποίηση και με το πλούσιο σχετικό έργο τους κυριολεκτικά άνοιξαν δρόμους στην μελέτη του σύγχρονου και ιδιότυπου ευρωπαϊκού συνταγματισμού (βλ. ιδίως **Δ. Τσάτσου**, *Επίμαχες έννοιες της Ευρωπαϊκής Ενωσιακής Τάξης*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1997, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία. Για μια ένωση λαών με ισχυρές πατρίδες*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2001, *Το αξιακό σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Εισαγωγή στη λειτουργία του*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005, *Τα μεγάλα θεσμικά της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2005, *Η έννοια της Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2007, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία. Για μια Ευρωπαϊκή Ένωση των Κρατών, των Λαών, των Πολιτών και του Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Πολιτισμού*, εκδ. Α.Α. Λιβάνη,

Τι θα σήμαινε λοιπόν, με βάση και την πολύτιμη συνεισφορά τους, αλλαγή παραδείγματος στην Ευρωπαϊκή Ένωση;

1. Θα σήμαινε, πρώτα και πάνω από όλα, αμφισβήτηση της πρωτοκαθεδρίας του «οικονομικού» απέναντι στο «πολιτικό» και κατ'επέκτασιν της πρωτοκαθεδρίας της ιδιωτικής κοινωνίας των «αγορών» απέναντι στην πολιτική κοινωνία των δημόσιων θεσμών και λειτουργιών. Θα σήμαινε δηλαδή την αποκατάσταση μιας στοιχειώδους έστω πολιτικής αυτονομίας³ του ευρωπαϊκού δημόσιου χώρου⁴.

Η αποκατάσταση, όμως, μιας τέτοιας αυτονομίας δεν είναι εύκολη υπόθεση. Και αυτό βέβαια δεν οφείλεται μόνο στον ηγεμονικό ρόλο που έχει αναλάβει σήμερα, εν τοις πράγμασι, το ισχυρότερο οικονομικά εθνικό κράτος της Ευρωζώνης. Το πρόβλημα αυτό, που είναι σχετικά πρόσφατο, έρχεται απλώς να προστεθεί σε ένα πλέγμα παλαιότερων και προ πολλού διαπιστωμένων προβλημάτων, που δυσχεραίνουν ούτως ή άλλως την πορεία αποκατάστασης της πολιτικής αυτονομίας του ευρωπαϊκού δημόσιου χώρου. Πρώτον διότι η πολιτική αυτή αυτονομία είναι εξ αρχής υπονομευμένη, λόγω του πολλαπλά ελλειμματικού μοντέλου συνταγματικής οργάνωσης που έχει επικρατήσει έως τώρα⁵, και δεύτερον διότι ναι μεν ο ρόλος και οι αρμοδιότητες των ευρωπαϊκών θεσμών διευρύνθηκαν στην εποχή της

Αθήνα 2007 και **Γ. Παπαδημητρίου**, Το Σύνταγμα και η Διαδικασία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης. Η συνταγματική θεμελίωση και η άρθρωση της ενοποιητικής λειτουργίας, εκ. Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1982, Η αργόσυρτη πορεία προς την ευρωπαϊκή ομοσπονδίαση. Επίκαιροι προβληματισμοί, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1997, Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Σταθμός στη θεσμική ωρίμανση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2001, Η συνταγματοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2002, Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και το Εθνικό Σύνταγμα, σε: **Γ. Παπαδημητρίου**. Συνταγματικές Μελέτες, τ. II, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007, σ. 23 επ., Η δυαδική άρθρωση της Συντακτικής Εξουσίας, ό.π., σ. 51 επ., Διακυβερνητική Διάσκεψη και «πολιτευματικά» ελλείμματα, ό.π., σ. 133 επ., Η πορεία προς το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα, ό.π., σ. 179 επ., Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και το Εθνικό Σύνταγμα, Τα θεμελιώδη Δικαιώματα στην Ευρώπη σήμερα, σε: **Γ. Παπαδημητρίου**. Συνταγματικές Μελέτες, τ. IV, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2010, σ. 3 επ., Είκοσι πέντε χρόνια εφαρμογής του Κοινοτικού Δικαίου, ό.π., σ. 107 επ., Η Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση, ό.π. σ. 123 επ., Η Συνταγματική Εγγύηση του Κοινοτικού Κεκτημένου, ό.π., σ. 133 επ., Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, ό.π., σ. 157 επ., Η συνταγματοποίηση της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης και το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα, ό.π., σ. 167 επ., Η Αρχή της Επικουρικότητας και η Βουλή, ό.π., σ. 181 επ.).

³ Βλ. σχετικά **E. - W. Bockenforde**, Συμβολές στη θεωρία για το κράτος και την πολιτική αυτονομία, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2011.

⁴ Βλ. **P. Haberle**, Υπάρχει ένας ευρωπαϊκός δημόσιος χώρος; εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1999.

⁵ Βλ. αντί όλων τα έργα των δύο τιμωμένων με το Συνέδριο, στην υποσημ. 2, και τις εκεί πλούσιες παραπομπές.

παγκοσμιοποίησης πλην όμως κατά έναν τρόπο πολιτικά μονομερή και οικονομικά υπονομευμένο⁶.

Το πρώτο λοιπόν που χρειάζεται η ΕΕ, προκειμένου να επιτευχθεί η πολιτική της αυτονομία, είναι η εγκατάλειψη του σημερινού εγγενώς ερμαφρόδιτου και πολιτικοοικονομικά μεροληπτικού μοντέλου, που προσπαθεί μάταια να ισορροπήσει ανάμεσα στο εθνικό και στο υπερεθνικό, ανάμεσα στους οικονομικά ισχυρούς και στους οικονομικά αδυνάμους και συνάμα ανάμεσα στον ρόλο της μακράς χειρός των αγορών, που προσπαθούν να της επιβάλουν οι ιδιωτικές εξουσίες του υπερεθνικού οικονομικού περιβάλλοντος και στον ρόλο του επαρκούς αντιβάρου στην ασυδοσία των αγορών, που τον υπαγορεύει η παράδοση του ευρωπαϊκού νομικού και πολιτικού πολιτισμού⁷.

2. Μια τέτοια επιλογή προϋποθέτει και συνεπάγεται, πρώτα και πάνω απ' όλα, ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση πρέπει επιτέλους να υιοθετήσει ισχυρούς και αποτελεσματικούς κεντρικούς θεσμούς, οι οποίοι, για να είναι τέτοιοι, πρέπει ταυτόχρονα να διαθέτουν επαρκείς αρμοδιότητες και ισχυρή δημοκρατική νομιμοποίηση. Στο σημείο αυτό οι επιλογές είναι δύο:

Η πρώτη επιλογή είναι να επιταχύνει τον μετασχηματισμό των ισχυρόντων ασθενών ευρωπαϊκών κοινοβουλευτικών θεσμών, ώστε η Επιτροπή να μετασχηματισθεί σε μια ισχυρή ευρωπαϊκή κυβέρνηση, που θα λειτουργεί στο πρότυπο ενός ιδιότυπου «ορλεανικού κοινοβουλευτισμού». Αυτό σημαίνει, ιδίως, διπλή εμπιστοσύνη, αφ' ενός μεν από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο αφ' ετέρου δε από ένα δεύτερο ισχυρό νομοθετικό σώμα, στο οποίο πρέπει να εκπροσωπούνται στο ανώτερο δυνατό επίπεδο και με την μέγιστη δυνατή

---

⁶ Βλ. ενδεικτικά τον αφιερωμένο *στην μνήμη του Γ. Παπαδημητρίου* συλλογικό τόμο: *Ν.Κανελλοπούλου-Μαλούχου/Αντ.Μεταξάς/Λ. Παπαδοπούλου*, Δημοσιονομική Κρίση και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση. Καταλύτης προώθησης ή αιτία αναστολής; Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2014, *Κ. Τσουκαλά*, Η αρπαγή της Ευρώπης, σε: *Δημοκρατία, Σύνταγμα, Ευρώπη στην εποχή της κρίσης. Μελέτες στη μνήμη του Δημήτρη Θ. Τσάτσου*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2012, σ. 237 επ., *Δ. Χαραλάμπη*, Το πολιτικό και η πολιτική. Η πολιτική άρνηση του πολιτικού ως προοπτική έκπτωσης του ευρωπαϊκού εγχειρήματος, ό.π., σ. 251 επ. και από την ξένη βιβλιογραφία τους πολύ ενδιαφέροντες συλλογικούς τόμους (Α' και Β') *Δημοκρατία ή Καπιταλισμός. Η Ευρώπη σε κρίση*, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα 2014 και 2015, αντίστοιχα.

⁷ Βλ. *Γ. Σωτηρέλη*, «Το Σύνταγμα στην εποχή της κρίσης. Προς ένα νέο συνταγματισμό;», σε: <http://www.constitutionalism.gr>, 10.9.2012 (Προδημοσίευση από το συλλογικό έργο "Πολιτική Επιστήμη: Διακλαδική και κριτική προσέγγιση της πολιτικής πράξης" που θα εκδοθεί με πρωτοβουλία και επιστημονική επιμέλεια του Ομότιμου Καθηγητή Πολιτικής Επιστήμης Α.-Ι. Δ. Μεταξά).

(αναλογική πάντως) ισοτιμία τα κράτη μέλη, με δικαίωμα ανησικυρίας για ένα σημαντικό αριθμό κρίσιμων πολιτικών αποφάσεων.

Η δεύτερη επιλογή είναι να υιοθετηθεί ένα εναλλακτικό μοντέλο, προεδρικού χαρακτήρα. Η αλλαγή θα είναι πλέον ριζική, καθώς ο επικεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας θα εκλέγεται με άμεση εκλογή και θα διορίζει στη συνέχεια την Επιτροπή (κυβέρνηση), ενώ το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο αλλά και το δεύτερο Νομοθετικό Σώμα, στο οποίο θα εκπροσωπούνται κατά τα ανωτέρω τα κράτη μέλη, θα έχουν ακόμη σημαντικότερες ελεγκτικές αρμοδιότητες και ακόμη ισχυρότερο δικαίωμα αρνησικυρίας για κρίσιμες αποφάσεις.

3. Μια τέτοια συνταγματική ανασυγκρότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης τελεί υπό δύο απαρέγκλιτες προϋποθέσεις:

Πρώτον, ότι θα αποδοθεί ένα είδος κοινής ευρωπαϊκής ιθαγένειας, προκειμένου να συγκροτηθεί σταδιακά ένας ενιαίος ευρωπαϊκός «δήμος», που θα αποτελέσει νέα παράλληλη πηγή νομιμοποίησης του έτσι αναδομούμενου ευρωπαϊκού πολιτικού συστήματος και των επί μέρους οργάνων του.

Δεύτερον, ότι θα αναδιοργανωθεί το κομματικό σύστημα της ΕΕ, με ισχυρά πανευρωπαϊκά κόμματα, που θα κατέρχονται με τα δικά τους ξεχωριστά ονόματα και σύμβολα και θα αποτελέσουν πλέον τους κύριους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς για την πολιτική έκφραση των ευρωπαϊκών κοινωνικών δυνάμεων, κατ'επέκτασιν δε και τους καθοριστικούς μοχλούς για την επίτευξη ενός νέου, υπερεθνικού πλέον, πολιτικού πλουραλισμού, που θα αποτελέσει τη βάση της ουσιαστικής κοινωνικοπολιτικής ενοποίησης της Ευρώπης.

Μόνο μια τέτοια συνταγματική αρχιτεκτονική του ευρωπαϊκού οικοδομήματος⁸, που θα συνδυάσει την δημοκρατία με την αποτελεσματική άσκηση της εκτελεστικής εξουσίας, μπορεί να επιτρέψει την αντιστοίχιση των ευρωπαϊκών συνταγματικών θεσμών με τις προκλήσεις των καιρών, τόσο σε ό,τι αφορά την διασφάλιση της δημοσιονομικής πειθαρχίας και την αντιμετώπιση των ελλειμμάτων όσο και σε ό,τι αφορά την άσκηση πρόσφορων για

---

⁸ Πρβλ. *Χ. Παπαστυλιανού*, Προϋποθέσεις και όρια μετεξέλιξης της Ε.Ε. σε μια διακριτή συνταγματική τάξη, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2008, *Λ. Παπαδοπούλου*, Σκέψεις για το Δήμο και τη Δημοκρατία στην Ευρωπαϊκή Ένωση, <http://www.constitutionalism.gr>, 3/1/2012, *I. Pernice*, Πολυεπίπεδος συνταγματισμός και η κρίση της δημοκρατίας στην Ευρώπη, <http://www.constitutionalism.gr>, 6.3.2015.

την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική ευημερία δημόσιων πανευρωπαϊκών πολιτικών⁹.

4. Σπεύδω πάντως, στο σημείο αυτό, να προλάβω ένα εύλογο ερώτημα:

Αν υιοθετηθεί αυτή η νέα συνταγματική αρχιτεκτονική, σε τι θα διαφέρει η Ευρωπαϊκή Ένωση από τα υπάρχοντα ομοσπονδιακά κράτη; Και πως θα μπορούμε να μιλάμε, πλέον, για την Ευρώπη των κρατών και των λαών, όπως την ανέδειξε ο Δημήτρης Τσάτσος¹⁰;

Είναι αλήθεια ότι οι αλλαγές που σε αδρές γραμμές, και κατ'ανάγκην σχηματικά και ελλειπτικά, περιέγραψα είναι πολύ πλησιέστερα στο ομοσπονδιακό μοντέλο από όσο η σημερινή δομή της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ωστόσο, υπό τις παρούσες συνθήκες, η λογική αυτή, της οποίας πρωτεργάτης στη χώρα μας ήταν ο Γιώργος Παπαδημητρίου¹¹, είναι, ταυτόχρονα, πολύ πλησιέστερα πλέον και στην λογική της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας, την οποία ανέδειξε ο Δημήτρης Τσάτσος¹².

Η Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία είναι μια έννοια δυναμική και όχι στατική. Για όσο διάστημα η ΕΕ λειτουργούσε παράλληλα με ισχυρά και ευημερούντα εθνικά κράτη, η ευαισθησία για την τήρηση μιας ισορροπίας ανάμεσα στο εθνικό και το υπερεθνικό ήταν απολύτως δικαιολογημένη. Σήμερα όμως, ζούμε σε μια Ευρώπη ανίσχυρων και παραπαιόντων εθνικών κρατών και ανασφαλών και φοβισμένων λαών, που είναι τα πραγματικά θύματα της κρίσης, διότι τιμωρούνται αυτοί για όσα έπραξαν οι διεφθαρμένες, ενδοτικές και ανίκανες κυβερνητικές ελίτ των εθνικών κρατών. Ως εκ τούτου η επιτάχυνση της πολιτικής και οικονομικής ενοποίησης αποτελεί, όσο και αν φαίνεται οξύμωρο, την μόνη ορατή προοπτική για την διάσωση, σε ανώτερο πλέον επίπεδο, τόσο της εθνικής κυριαρχίας όσο και των δημοκρατικών και κοινωνικών κατακτήσεων που επιτεύχθηκαν στο πλαίσιο των εθνικών κρατών και αποτελούν την ρομφαία του ευρωπαϊκού νομικού και πολιτικού πολιτισμού¹³.

---

⁹ Βλ. ό.π., υποσημ. 6 και πρβλ. Α. Μεταξάς/Ι. Pernice, Η Ευρώπη σε κρίση. Ανάμεσα σε Δίκαιο και Πολιτική, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 2015.

¹⁰ Βλ. ό.π., υποσημ. 2.

¹¹ Βλ. ό.π., υποσημ. 2.

¹² Βλ. ό.π., υποσημ. 2.

¹³ Βλ. Γ. Σωτηρέλη, Σύνταγμα και Δημοκρατία, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 90 επ., *Του ίδιου*, Το αβέβαιο συνταγματικό μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Σκέψεις αναζητήσεις και προβληματισμοί, με αφορμή τις θέσεις του Δημήτρη Τσάτσου για μια «Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία», σε Σύνταγμα, Ελληνική Πολιτεία, Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, **Αφιέρωμα στον Δημήτρη Θ. Τσάτσο**, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2004, σ. 679 επ.

5. Αυτό όμως προϋποθέτει την τήρηση δύο απαρέγκλιτων προϋποθέσεων, που είναι, κατά την άποψή μου, και η πλέον σημαντική επιστημονική παρακαταθήκη των τιμώμενων με το Συνέδριο αείμνηστων συναδέλφων.

Πρώτον, ότι τόσο η μεταφορά κρίσιμων εθνικών αρμοδιοτήτων όσο και η άσκησή τους από ευρωπαϊκά πλέον όργανα, θα γίνει με όρους ευρείας δημοκρατικής νομιμοποίησης, ώστε να συνοδεύεται από ένα ισοδύναμο λαϊκής κυριαρχίας και να αποτελεί έτσι συνέχεια και όχι οπισθοδρόμηση στην μακρά πορεία εκδημοκρατισμού του δημόσιου χώρου και των λειτουργιών του¹⁴.

Δεύτερον, ότι η ευρωπαϊκή ενοποίηση δεν μπορεί και δεν πρέπει να είναι το αποτέλεσμα ούτε ενός αφελούς και συχνά άκριτου φιλοευρωπαϊσμού αλλά ούτε και μιας στενής και εν πολλοίς στυγνής λογικής για την εξυπηρέτηση αγοραίων συμφερόντων. Αντίθετα, οφείλει να υπηρετεί τις προσδοκίες, τις ανησυχίες και τις ανάγκες ευρύτερων κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων, που αποτελούν την πλουραλιστική έκφραση του ευρωπαϊκού «δήμου» και παρέχουν έτσι το ασφαλέστερο υπόβαθρο και την καλύτερη εγγύηση για τον δημοκρατικό και κοινωνικά χρήσιμο χαρακτήρα της.

5. Υπό το πρίσμα αυτό, ένα κρίσιμο στοιχείο που συνδέεται με την αλλαγή παραδείγματος είναι και το ότι πρέπει να επανεξετασθεί η σχέση του κρατούντος συστήματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τις ανερχόμενες δυνάμεις της ριζοσπαστικής Αριστεράς, δεδομένου ότι αυτή, κατά την άποψή μου, σε αντίθεση με την εθνικιστική και λαϊκιστική δεξιά, είναι εξ ορισμού ενσωματώσιμη στο ως άνω ενοποιητικό εγχείρημα. Διότι είναι φανερό, για όποιον δεν βλέπει το παρόν με τα παραμορφωτικά γυαλιά του παρελθόντος, ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση προοπτικά είναι το μόνο ισχυρό πολιτικοθεσμικό αντίβαρο απέναντι στην επαπειλούμενη ολιγαρχία των αγορών, που φιλοδοξεί να θυσιάσει, στον βωμό του κέρδους, όλες τις μείζονες πολιτικές και κοινωνικές κατακτήσεις της σύγχρονης ευρωπαϊκής ιστορίας¹⁵.

Ως εκ τούτου, η αλλαγή παραδείγματος στην Ευρωπαϊκή Ένωση δεν συνδέεται μόνον με μια νέα συνταγματική αρχιτεκτονική, που θα επιτρέψει την άσκηση ενιαίων και

---

¹⁴ βλ. Γ. Σωτηρέλη, Σύνταγμα και Δημοκρατία, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 94 επ.

¹⁵ Βλ. G. Sotiirelis, The European Union and the radical Left, Open Democracy, 3.4.2015, Γ. Σωτηρέλη, Η συνταγματική ελευθερία στην εποχή των ραγδαίων αλλαγών. Προς μια νέα θεώρηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων;», σε: Δημοκρατία, Σύνταγμα, Ευρώπη στην εποχή της κρίσης. **Μελέτες στη μνήμη του Δημήτρη Θ. Τσάτσου**, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 101 επ. και σε: <http://www.constitutionalism.gr>, 26/01/2012.

αποτελεσματικών πολιτικών στο πεδίο της οικονομίας, της άμυνας και της εξωτερικής πολιτικής. Απαιτείται, ταυτόχρονα, ο απογαλακτισμός των ευρωπαϊκών θεσμών από την λογική ενός μονόπλευρου οικονομικού και πολιτικού προσανατολισμού, που αποκλείει αντί να αθροίζει δυνάμεις στην προσπάθεια εμβάθυνσης της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

II. Η Αλλαγή Παραδείγματος ως όρος για την υπέρβαση της κρίσης του ελληνικού πολιτικού συστήματος

Μετά από τις ανωτέρω σκέψεις, που εξειδικεύουν σε πολύ γενικές γραμμές το τι σημαίνει αλλαγή παραδείγματος σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ας δούμε ποιος μπορεί να είναι ο αντίστοιχος θεωρητικός προβληματισμός για την χώρα μας:

1. Είναι γνωστό ότι το συνταγματικό μας οικοδόμημα δεν εμφανίζει ανάλογα προβλήματα με αυτό της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το ελληνικό Σύνταγμα του 1975 υπήρξε ένα πολύ σημαντικό Σύνταγμα, που σφράγισε την εποχή της μεταπολίτευσης αλλά και επανασυνέδεσε, με καθυστέρηση 30 χρόνων, τον ελληνικό με τον μεταπολεμικό ευρωπαϊκό συνταγματισμό, κύριο χαρακτηριστικό του οποίου υπήρξαν οι ευρύτατες συναινέσεις και συγκλίσεις που επιτεύχθηκαν ως προς τις θεμελιώδεις επιλογές τους.

Αντίστοιχες συναινέσεις επιτεύχθηκαν και στο Σύνταγμα του 1975, με μοναδική εξαίρεση τις αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας, η κατάστρωση των οποίων, υπαγορευμένη από την προσωπική πολιτική στρατηγική του Κωνσταντίνου Καραμανλή, είχε έντονα πατερναλιστικά χαρακτηριστικά. Ωστόσο οι αρμοδιότητες αυτές, παρότι δεν ασκήθηκαν, καταργήθηκαν κατά ένα μεγάλο μέρος με την πρώτη συνταγματική αναθεώρηση, του 1986, υπαγορευμένη πλέον από την πολιτική στρατηγική του Ανδρέα Παπανδρέου για τις εκλογές του 1985¹⁶.

---

¹⁶ Βλ. *Γ. Παπαδημητρίου*, Ο «αδιαφανής» αναπροσδιορισμός της μορφής του Πολιτεύματος στη συνταγματική αναθεώρηση του 1986, σε: *Συνταγματικές Μελέτες*, τ. Ι, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007, σ. 107 επ., Η αναθεώρηση του Συντάγματος, Μηχανισμός θεσμικού εκσυγχρονισμού ή πεδίο κομματικών ελιγμών; ό.π., σ. 119 επ., καθώς και *Αρ. Μάνεση*, Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα. Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1987, *Του ίδιου*, Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1989, *Γ. Σωτηρέλη*, Σύνταγμα και Δημοκρατία, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 225 επ., *Ν. Αλιβιζάτου*, Το Σύνταγμα και οι εχθροί του, στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 489 επ., 529 επ.

Το μοντέλο που επικράτησε έκτοτε, έως και σήμερα, είναι αυτό της πλέον αποδυναμωμένης εκδοχής της προεδρευόμενης δημοκρατίας. Το μοντέλο αυτό, όμως, ανέδειξε εύγλωττα τις αδυναμίες του κατά την πρόσφατη περίοδο της κρίσης, όταν η εκτελεστική λειτουργία βρέθηκε χωρίς έναν δεύτερο ισχυρό πόλο, που θα μπορούσε να υπερβεί το κατακερματισμένο κομματικό τοπίο και να αναλάβει ενωτικές πρωτοβουλίες για την επικράτηση εθνικά επωφελών πολιτικών.

Ωστόσο, η άκριτη συρρίκνωση των προεδρικών αρμοδιοτήτων δεν ήταν το μόνο συνταγματικό πρόβλημα που ανέδειξε η κρίση.

Κατ' αρχάς, το Σύνταγμά μας δεν αποδείχθηκε εν τέλει αθώο ούτε για τα αίτια αυτής της κρίσης. Είτε λόγω προβληματικών ρυθμίσεων είτε λόγω της παράλειψης κρίσιμων εγγυήσεων επέτρεψε –ή έστω δεν απέτρεψε– την επικράτηση ενός ιδιότυπου κοινωνικοπολιτικού καθεστωτισμού, με κύρια χαρακτηριστικά την προνομακική μεταχείριση του πολιτικού και οικονομικού κατεστημένου, τον καταθλιπτικό ρόλο του μαύρου πολιτικού χρήματος, την ασυδοσία των ιδιωτικών ηλεκτρονικών ΜΜΕ, την κοινοβουλευτική φαυλοκρατία και την πελατειακό κρατισμό.

Περαιτέρω το Σύνταγμά μας, έστω και υπό την αδυσώπητη πίεση του δικαίου της ανάγκης, δεν αποδείχθηκε αρκούντως ανθεκτικό ούτε στην παραβίαση κοινωνικών και ατομικών δικαιωμάτων ούτε τις παρεκτροπές ως προς την άσκηση του νομοθετικού έργου¹⁷.

2. Έχω διατυπώσει επανειλημμένα την αντίθεσή μου στον «συνταγματικό λαϊκισμό», που βαφτίζει αντισυνταγματικό οτιδήποτε μη αρεστό πολιτικά, τροφοδοτώντας μια ισοπεδωτική λογική που θεωρεί ότι το Σύνταγμα έγινε ένα άνευ σημασίας κουρελόχαρτο και άρα ότι μια παραβίαση πάνω μια παραβίαση κάτω δεν έχει σημασία. Ωστόσο δεν μπορώ να παραβλέψω και το ότι πράγματι υπήρξε ένας ιδιότυπος συνταγματικός μιθριδατισμός, των παραβιάσεων σε δόσεις, ώστε να τις συνηθίζουν οι πολίτες αλλά και να τις «καλύπτουν» πιο εύκολα τα Δικαστήρια¹⁸.

Με βάση τα ανωτέρω, θεωρώ ότι και η συνταγματική μας τάξη, παρότι δεν παρουσιάζει τα ελλείμματα και τα προβλήματα της ευρωπαϊκής, χρειάζεται επίσης αλλαγή παραδείγματος.

---

¹⁷ Πρβλ. *Ξ. Κοντιάδη*, Το ανορθολογικό μας Σύνταγμα. Γιατί απέτυχαν οι πολιτικοί θεσμοί; εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2015.

¹⁸ Βλ. *Γ. Σωτηρέλη*, Σύνταγμα και πολιτική υπό το φως των νέων δεδομένων: Τα διακυβεύματα, οι δυνατότητες, τα όρια σε: <http://www.constitutionalism.gr>, 22.5.2011. *Κ. Παπαδημητρίου/Γ. Σωτηρέλη*, Ο κίνδυνος του «συνταγματικού μιθριδατισμού», Βήμα της Κυριακής, 3.2.2013.

Αυτό σημαίνει, ιδίως, μια συνολική συνταγματική πολιτική, συνδεδεμένη με τις νέες ανάγκες της χώρας, η οποία πρώτον θα απομακρυνθεί από την εμβλωματική και αποσπασματική λογική της άτολμης και άχρωμης αναθεώρησης του 2001¹⁹ και δεύτερον θα εστιασθεί κυρίως στις ως άνω παθογένειες και υστερήσεις, προκειμένου να υπάρξει θεσμική και εγγυητική αναβάθμιση του ισχύοντος Συντάγματος, όπως άλλωστε πρότειναν, σε όλους τους τόνους, και οι τιμώμενοι στο Συνέδριο αείμνηστοι συνάδελφοι²⁰.

3. Μια τέτοια συνταγματική πολιτική, κατά την άποψή μου σημαίνει προεχόντως τα ακόλουθα στο πεδίο της συνταγματικής οργάνωσης και λειτουργίας του πολιτεύματος:

A. Αποκατάσταση, κατ'αρχάς, του Προέδρου της Δημοκρατίας στον ρόλο του ρυθμιστή του πολιτεύματος²¹, κατά τρόπον όμως ώστε να μην μπορεί να υπηρετεί, πλέον, ιδιοτελείς στρατηγικές. Αυτό σημαίνει εν πρώτοις ανάκτηση μεγάλου μέρους –αλλά όχι όλων– των παλαιών αρμοδιοτήτων του, σε συνδυασμό με την καθιέρωση ορισμένων νέων, όπως η ανάδειξη της ηγεσίας των ανώτατων Δικαστηρίων, μεταξύ περισσότερων προτεινόμενων υποψηφίων είτε από τις αντίστοιχες Ολομέλειες είτε από την κατωτέρω προτεινόμενη Γερουσία, καθώς και η ανάδειξη των ηγεσιών των Ανεξάρτητων Αρχών, και πάλι μετά από πρόταση περισσότερων υποψηφίων από την ως άνω Γερουσία, προκειμένου να σταματήσει η γελοιοποίηση της ισχύουσας διαδικασίας.

B. Αλλαγή, κατά δεύτερον, του τρόπου εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας, είτε με την πρόβλεψη εναλλακτικά άμεσης εκλογής, αν αποτύχει η τρίτη ψηφοφορία (που θέλει πλειοψηφία 3/5)²², είτε με την απευθείας καθιέρωση άμεσης εκλογής, η οποία σε κάθε

---

¹⁹ Βλ. Γ. Σωτηρέλη, Σύνταγμα και Δημοκρατία, ό.π. (υποσημ. 1).

²⁰ Βλ. ιδίως Δ. Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Β', Οργάνωση και Λειτουργία της Πολιτείας, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1992, Τόμος Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1988, Σύνταγμα και πολιτική πραγματικότητα, Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1980, Ελληνική Πολιτεία 1974-1997, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1997, Γ. Παπαδημητρίου, Συνταγματικό Δίκαιο. Τα Όργανα του Κράτους, τ. Α', Το Εκλογικό Σώμα, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1981, Συνταγματικές Μελέτες 1975-2005, Τόμος Ι, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007, Συνταγματικές Μελέτες, Τόμος ΙV, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2010.

²¹ Βλ. αναλυτικά Αρ. Μάνεση, Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986 (ό.π., υποσημ. 16), Γ. Σωτηρέλη, Σύνταγμα και Δημοκρατία, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 224 επ., Ν. Αλιβιζάτου, ό.π. (υποσημ. 16), σ. 529 επ. και τις εκεί παραπομπές.

²² Βλ. Γ. Σωτηρέλη, ό.π., σ. 242 επ. Την θέση αυτή είχε υποστηρίξει ο Αρ. Μάνεσης, σε συνέντευξή του στο «Βήμα» («Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν είναι μια αδειανή πολυθρόνα...», 17.5.1998), ενώ και ο τιμώμενος Δ. Τσάτσος, σε συνέντευξή του στα «Νέα» («6 επιχειρήματα για το “151”», 14.6.1997) θεωρούσε την άποψη αυτήν «ευρηματική».

περίπτωση, όπως δείχνει το παράδειγμα άλλων χωρών, είναι συμβατή με το πολίτευμα της προεδρευόμενης δημοκρατίας²³.

Γ. Αναδιάταξη, επίσης, της νομοθετικής εξουσίας, με την καθιέρωση Γερουσίας²⁴, συγκροτούμενης από 50 μέλη (που θα αφαιρεθούν από την Βουλή), προκειμένου να ενισχυθούν οι εγγυήσεις ποιότητας και κύρους του νομοθετικού έργου αλλά και να λειτουργήσει ένα σώμα αιρετό μεν αλλά σχετικά αποστασιοποιημένο από στενά κομματικές λογικές, ώστε να μπορεί να αναλάβει ιδιαίτερο ρόλο τόσο σε ορισμένες κρίσιμες μορφές κοινοβουλευτικού ελέγχου, όπως οι εξεταστικές επιτροπές, όσο και σε ανάδειξη υψηλόβαθμων δημόσιων λειτουργιών, κατά τα ανωτέρω.

Δ. Τέλος, για να ολοκληρωθεί η αλλαγή παραδείγματος στο πεδίο της εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας, αλλά και για να χτυπηθεί στη ρίζα του η κακοδαιμονία του πολιτικού μας συστήματος, που ερείδεται στην τυραννία, τις ποικίλες εξουσιαστικές παρεκβάσεις και τις αθέμιτες διαπλοκές της κυβερνητικής πλειοψηφίας, η ως άνω συνταγματική μεταρρύθμιση, πέρα από το ότι πρέπει να ενταχθεί σε μια ευρύτερη στρατηγική για την ανασυγκρότηση του κράτους²⁵, πρέπει απαραίτητα να συνοδευθεί:

Πρώτον, από την κατάργηση του ισχύοντος σταυρού προτίμησης, που κατά την άποψή μου αποτελεί στη χώρα μας την βασική αιτία της κυριαρχίας του μαύρου πολιτικού χρήματος και της συναλλαγής, την πηγή της φαυλοκρατίας και την μητέρα όλων των πελατειακών παρεκτροπών²⁶.

Δεύτερον, από την προσεκτική αλλαγή του εκλογικού συστήματος, προκειμένου να επιτευχθεί μεν η διασφάλιση της συνταγματικής αρχής της ισοδυναμίας της ψήφου²⁷, χωρίς

---

²³ Βλ. Γ. Σωτηρέλη, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 244 επ.

²⁴ Βλ. και Στ. Μαθία, Δεύτερο Νομοθετικό Σώμα και Συνταγματικό Δικαστήριο (ανάπτυπο από τον Τιμητικό Τόμο Γ. Κασιμάτη, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2011), Αλ. Παπαδόπουλου/ Γ. Σωτηρέλη, Η πρόκληση μιας ριζικής αναθέσμησης της χώρας, «Το Βήμα της Κυριακής», 3.3.2013.

²⁵ Βλ. Γ.Χ. Σωτηρέλη/Μ.Ν. Πικραμένου/Θ./Γ./ Ξηρού, Η μεταρρύθμιση του κράτους στην εποχή των μεγάλων προκλήσεων, συλλογικός τόμος **προς τιμήν του Γ. Παπαδημητρίου**. Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2011.

²⁶ Βλ. Αρ. Μάνεση, Προτάσεις για τροποποίηση του εκλογικού συστήματος, σε: *Του ίδιου*, Συνταγματική Θεωρία και Πράξη, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1980, σ. 723 επ., Γ. Σωτηρέλη, Σύνταγμα και Δημοκρατία, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 182 επ., *Του ίδιου*, Η ώρα της κατάργησης του σταυρού προτίμησης, Εφημερίδα των Συντακτών, 30.11. 2012.

²⁷ Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, Εκλογικό Σύστημα, Δημοκρατικό Πολίτευμα και Σύνταγμα, σε: Μελέτες, τ. Ι, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 359 επ., Εκλογικό Σύστημα και Σύστημα Διακυβέρνησης, ό.π., σ. 373 επ., Εκλογικό Σύστημα και Πραγματικό Σύνταγμα, ό.π., σ. 385 επ., Δ. Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Β', ό.π. (υποσημ. 20), σ. 187 επ., Εκλογικό

όμως να αγνοείται πλήρως και η ανάγκη κυβερνησιμότητας της χώρας, που αποτελεί και αυτή, έστω έμμεσα και διαμεσολαβημένα, συνταγματική προτροπή²⁸.

Τρίτον, από την λελογισμένη και πολλαπλά εγγυημένη καθιέρωση μορφών άμεσης δημοκρατίας, που θα εμβολιάσουν με συμμετοχικές διαδικασίες το κουρασμένο σώμα και τα αργά αντανάκλαστικά της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ανατρέποντας τις ολιγαρχικές λογικές των τεχνικών της εξουσίας και φέρνοντας ένα φρέσκο αέρα ανανέωσης και ανανοηματοδότησης των δημοκρατικών θεσμών²⁹.

4. Μια άλλη σημαντική παράμετρος των αλλαγών που συγκροτούν την απαιτούμενη αλλαγή παραδείγματος είναι αυτή που αφορά την προστασία κρίσιμων θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Πρόκειται, εν πρώτοις, για την ανάγκη θωράκισης των δικαιωμάτων ομαδικής δράσης, που ασκούνται συλλογικά αλλά και λειτουργούν οιονεί διαμεσολαβητικά ως προς την καθιέρωση ή εφαρμογή κοινωνικών δικαιωμάτων. Ιδιαίτερο βάρος, εν προκειμένω, πρέπει να δοθεί, αφ' ενός μεν στην συνταγματική εγγύηση της συλλογικής αυτονομίας, που τρώθηκε βάνουσα τα τελευταία χρόνια, αφ' ετέρου δε στην αποσαφήνιση των όρων για την κήρυξη απεργίας και την επίταξη προσωπικών υπηρεσιών.

Πρόκειται, επίσης, και για την αναγκαία ενίσχυση των κοινωνικών δικαιωμάτων, που ήταν τα μεγάλα θύματα της κρίσης³⁰. Στο σημείο αυτό η συνταγματική πολιτική της αλλαγής παραδείγματος πρέπει να κινηθεί πολύ προσεκτικά, πλην αποφασιστικά, ώστε να κλείσει οριστικά η αμφισβήτηση του κανονιστικού χαρακτήρα των κοινωνικών δικαιωμάτων³¹. Αυτό, δε, κατά την άποψή μας, μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την συνταγματική κατοχύρωση του εγγυημένου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης, που είναι πολύ ευρύτερη και απείρως προτιμότερη από την κατοχύρωση ενός ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος. Και αυτό διότι προϋποθέτει αλλά και συνεπάγεται, για την πραγμάτωσή της, την ταυτόχρονη κατοχύρωση

Σύστημα και Λαϊκή Κυριαρχία, σε: Ελληνική Πολιτεία 1974-1997, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 301 επ.

²⁸ Βλ. αναλυτικά, *Γ. Σωτηρέλη*, Σύνταγμα και Δημοκρατία, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 188 επ., με τις εκεί παραπομπές, και *Του ίδιου*, Η ώρα της αλλαγής του εκλογικού συστήματος, Εφημερίδα των Συντακτών, 24.11. 2012.

²⁹ Βλ. αναλυτικά, *Γ. Σωτηρέλη*, ό.π., σ. 165 επ. και πρβλ. *Γ. Παπαδημητρίου*, Συμμετοχική Δημοκρατία και Σύνταγμα, σε: Μελέτες, τ. 1, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 71 επ., *Λ. Παπαδοπούλου*, Θεσμοί "άμεσης δημοκρατίας" στο Σύνταγμα, εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2014.

³⁰ *Γ. Σωτηρέλη*, Τα κοινωνικά δικαιώματα στη δίνη της οικονομικής κρίσης, Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου, 3/2013, σ. 298 επ.

³¹ Βλ. *Γ. Παπαδημητρίου*, Η αρχή του κοινωνικού κράτους στην μεταπολιτευτική Ελλάδα, σε: Μελέτες, τ. 1, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 55 επ.

–αλλά και την επακόλουθη ενεργοποίηση– ενός σκληρού πυρήνα όλων των κοινωνικών δικαιωμάτων, προσδίδοντας σε αυτά συγκεκριμένο και απευθείας δεσμευτικό, εκ του Συντάγματος, κανονιστικό περιεχόμενο³².

5. Η τελευταία πτυχή της προτεινόμενης συνταγματικής πολιτικής για την αλλαγή παραδείγματος αφορά την καθιέρωση Συνταγματικού Δικαστηρίου³³. Γνωρίζω και σέβομαι όλα τα επιχειρήματα υπέρ του σημερινού συστήματος του παρεμπόπτοντος και διάχυτου ελέγχου. Ωστόσο στην εποχή μας, και με δεδομένα τα όσα έχουν μεσολαβήσει, θεωρώ αυτά τα επιχειρήματα όλο και πιο θεωρητικά, όλο και πιο απομακρυσμένα από την ζέουσα πραγματικότητα του χώρου της Δικαιοσύνης, με τις ουκ ολίγες ατυχείς στιγμές (ιδίως ως προς τα ζητήματα των εργασιακών και των κοινωνικών δικαιωμάτων αλλά και της επίταξης προσωπικών υπηρεσιών) αλλά και με πολλαπλά δείγματα μιας οιονεί αρνησιδικίας ως προς τον έλεγχο συνταγματικότητας των νόμων.

Είναι φανερό, ειδικότερα, ότι χρειαζόμαστε πρώτον ένα πολλαπλά εγγυημένο σύστημα προληπτικού ελέγχου και δεύτερον ένα αυστηρά δομημένο σύστημα συγκεντρωτικού κατασταλτικού ελέγχου της συνταγματικότητας, προκειμένου αφ' ενός μεν να είναι εγγυημένη η ασφάλεια δικαίου αφ' ετέρου δε οι σχετικές υποθέσεις, και ιδίως οι σοβαρές, να αντιμετωπίζονται γρήγορα και αποτελεσματικά, από δικαστές που θα γνωρίζουν σε βάθος τα της ερμηνείας του Συντάγματος.

Περαιτέρω, δε, το Συνταγματικό αυτό Δικαστήριο θα αναλάβει, πέρα από τον έλεγχο του κύρους των εκλογών, που ανήκει σήμερα στο ΑΕΔ, και τον έλεγχο συνταγματικότητας των πράξεων νομοθετικού περιεχομένου –για να μην επαναληφθούν τα φαινόμενα του πρόσφατου παρελθόντος– καθώς και έναν στοιχειώδη έλεγχο της λειτουργίας των κομμάτων, ως συνταγματικών προεχόντως θεσμών, τα οποία πρέπει πρώτον να σέβονται έμπρακτα τις αρχές και τους κανόνες της Δημοκρατίας και δεύτερον να οργανώνουν ανάλογα και την εσωκομματική τους λειτουργία.

---

³² Βλ. αναλυτικά, *Γ. Σωτηρέλη*, Σύνταγμα και Δημοκρατία, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 333 επ.

³³ Βλ. αντί άλλων *Γερ. Θεοδόση*, Συνταγματικό Δικαστήριο στην Ελλάδα; σε: *Γερ. Θεοδόση/Α. Τάκη/Χρ. Χατζή/Μ. Πικραμένου/Αδ. Παπαδαμάκη/Χ. Χρυσανθάκη*, Η Δικαιοσύνη και το Σύνταγμα, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σ. 17 επ., *Ευ. Βενιζέλου/Κ. Χρυσόγονου*, Το πρόβλημα της Συνταγματικής Δικαιοσύνης στην Ελλάδα, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2006, *Στ. Ματθία*, ό.π. (υποσημ. 23), καθώς και τον συλλογικό τόμο *Α. Μανιτάκη/Α. Φωτιάδου* (επιμ.), Το Συνταγματικό Δικαστήριο - σε ένα σύστημα παρεμπόπτοντος ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων (Όμιλος Αριστόβουλος Μάνεσης/Διδακτική Μονάδα Συνταγματικού Δικαίου του Τμήματος Νομικής του ΑΠΘ, Η' Επιστημονικό Συνέδριο), εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2008.

Η τελευταία αυτή προβληματική, μάλιστα, που ολοκληρώνει την γενική θεώρηση της αλλαγής παραδείγματος στη χώρα μας (αλλά και αποκτά πλέον ιδιαίτερες διαστάσεις στην εποχή μας, λόγω όχι μόνον της προϊούσας κρίσης του κομματικού συστήματος αλλά και της ανάδυσης κομμάτων με ολοκληρωτική ιδεολογία, που αποτελούν κίνδυνο για την Δημοκρατία³⁴) έχει επίσης σημείο αναφοράς την πολύτιμη θεωρητική συνεισφορά των τιμώνων με το Συνέδριο αείμνηστων συναδέλφων³⁵, οι οποίοι, θέλω να το τονίσω για μια ακόμη φορά, άνοιξαν δρόμους, εμπλούτισαν την συνταγματική μας θεωρία, μας ενέπνευσαν και εξακολουθούν να μας εμπνέουν.

---

³⁴ Βλ. *Γ. Σωτηρέλη*, Αναζητώντας τις άμυνες της δημοκρατίας απέναντι στους εχθρούς της, www.constitutionalism.gr, 22/01/2014.

³⁵ Βλ. **Δ. Τσάτσου**, Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 114 επ., Ελληνική Πολιτεία 1974-1997, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 237 επ., Η ενδοκομματική αντιπολίτευση ως πρόβλημα του Συνταγματικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1983, Θεωρία και πρακτική των πολιτικών κομμάτων, σε: Πολίτευμα και Πολιτική, εκδ. Ικαρος, Αθήνα 1977, σ. 113 επ., Σύνταγμα και πολιτικά κόμματα, σε: Σύνταγμα και Πολιτική Πραγματικότητα, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 119 επ., Η απαγόρευση των πολιτικών κομμάτων, σε: Σύνταγμα και Πολιτειακή Πρακτική, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 129 επ., Ευρωπαϊκά Πολιτικά Κόμματα. Σκέψεις για την ερμηνεία του άρθρου 191 ΣυνθΕΚ, σε: *Δ. Τσάτσου/Ξ. Κοντιάδη* (επιμ.), Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2003, σ. 343 επ., **Γ. Παπαδημητρίου**, Δίκαιο των Πολιτικών Κομμάτων, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1994, *Γ. Παπαδημητρίου/Μ. Σπουρδαλάκη*, Τα καταστατικά των πολιτικών κομμάτων, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1994.